

REFET: TEMA OBERT 3

REFET. Primeres aproximacions a l'estudi dels cruciformes i elements cristianitzadors a Refet

Ramon I. Canyelles
www.artesadesegre.net

A la primera part d'aquest treball conjunt, Pérez Conill ens introdueix en el món de les primeres poblacions que han deixat la seva empremta en aquest indret amb les restes trobades a l'espai ocupat. També Miquel Torres, a la segona part, ens introdueix en el món del culte i dels rituals, valorant i comparant amb altres assentaments els continguts arqueològics trobats a Refet i la seva disposició i distribució.

Per tal de seguir l'evolució del fet religiós, en aquesta tercera part valorarem, en funció de diferents elements que han pervingut, quines han pogut ésser les possibles arrels, quin ha estat el camí recorregut en el pensament religiós des de l'Edat Mitjana fins avui en aquest indret i en quins fets històrics s'han fonamentat.

Complementant aquesta exposició ens referirem als gravats cruciformes descoberts recentment a la zona, destacant-hi la Roca de Refet, la qual, en el seu moment, degué tenir un paper important en els rituals de culte d'aquest indret.

Gravats cruciformes a Refet

En els darrers mesos i com a conseqüència de la realització del present treball s'ha iniciat una intensa campanya de recerca en la que s'estan localitzant gravats cruciformes i alguns cupuliformes a la zona de Refet. Com a resultat de les troballes que s'estan produint, actualment s'està elaborant un estudi sobre aquests cruciformes en el que s'observen característiques clarament diferenciades pel que respecta a la seva situació, morfologia, orientació, tècnica d'execució, tipus de suport, conjunts i concentracions, relació d'aquests cruciformes entre si i amb conjunts de cupuliformes, aproximació cronològica, etc.

Sense estendre'ns en aquest camp volem mostrar algunes de les formes de creus trobades (Fig. 1 – 2) i comentar que algunes d'elles per la seva morfologia, orientació, tipus de suport i ubicació, tenen un origen clarament medieval. Aquestes creus les trobem esmentades en el document de compra del castell d'Artesa de Segre datat el 12 d'octubre del 1038 marcant el límit fronterer entre Artesa i el Grealó: “...*ipso termino de kastro Grazilo uni sunt ipsas cruces qui fuerunt factas per termini infra predicto kastro Grazilo et Artesa...*”.

Entenem però, que un bon nombre dels cruciformes de Refet varen ser fets en un període prehistòric. Així sembla indicar-ho la seva morfologia, ubicació i orientació, entre d'altres característiques, a més de la relació amb elements propers a elles com és el cas d'alineacions de pedres i proximitat a cupuliformes aïllats o agrupats. Un altre

circumstància que ens apropa a la valoració prehistòrica és la presentació, en alguns casos, en conjunts de creus.

Entre aquests conjunts cal destacar els gravats de la Roca de Refet descoberta en aquestes prospeccions (Fig. 3). Aquesta roca, orientada al nord, la qual té una certa inclinació en el sentit SO – NE, està situada a 472 m.s.n.m. al damunt d'una terrassa que domina la vall del Senill, essent les seves mides 2.10 x 1.60 metres. A la seva superfície hi destaca un gran cupuliforme de 20 centímetres de diàmetre. Dos reguerons parteixen de la part superior bifurcant-se en el seu recorregut, menant totes les seves ramificacions al cupuliforme principal. Una línia de cupuliformes ressegueix tot el voltant excepte la part superior i complementant els 21 cupuliformes s'hi poden veure 14 figures cruciformes, tres de les quals es dibuixen amb uns braços transversals formant unitat amb els reguerons i altres tres estan unides a cupuliformes. Altres manifestacions les trobem en forma de petits reguerons i algunes incisions més amples que parteixen, totes elles, de diversos cupuliformes.

Cal dir que la part superior dreta d'aquesta llosa està molt erosionada amb el que es fa molt difícil acabar de veure tot el seu potencial inscultòric.

De la mateixa manera que, per al moment, no hi ha dades que ens puguin donar la cronologia de les creus prehistòriques trobades a la zona, tampoc tenim prou elements de criteri per donar una datació definitiva per aquesta roca. Malgrat tot, si considerem, a partir de l'estudi realitzat per Pérez Conill sobre la ceràmica trobada a la terrassa superior, situada a uns 400 metres de distància de la roca, en la que hi dóna unes datacions del Neolític tardà o Calcolític i de l'Edat del Bronze Antic, podria semblar raonable, al menys com a punt de partida, situar-la entre aquesta cronologia.

Refet des de l'època medieval

Joan Coromines (1) ens diu que el mot refet esdevé de la paraula llatina *refectus*, es a dir, tornat a fer. Segons Coromines, l'actual Refet s'anomenava Malfet (doc. s. XII signat a Balaguer '*Ego Ponç de Malfet*'), el mateix topònim que la població urgellenca fronterera amb el municipi d'Artesa de Segre. Ambdós indrets tenien aquest nom com a conseqüència fonamentar-se en edificacions mal bastides que posteriorment serien reformades amb bona construcció. El lloc de Refet va reflectir el canvi estructural a la nomenclatura explicitant el "tornat a fer", no va ser el cas de l'actual Mafet que per desfigurar el sentit pejoratiu del mot va eliminar la lletra *el*.

La pròpia etimologia toponímica ens està aportant informació sobre el lloc. Entenem que inicialment hi havia una construcció, probablement de caràcter religiós, la qual, per la necessitat d'acolliment popular calia donar-li la forma necessària per acomplir les seves funcions.

La referència històrica més antiga que es coneix sobre el lloc de Refet data del 1133 en que Pere Ramon, per tal de reparar la violació feta a l'església de Santa Maria de Pesques, prometia donar cada any una lliura de cera mentre visqués i un cop mort una lliura de cera a l'hospital. Establí que aquesta cera sortís del seu alou del Grealó, que havia comprat, i que tenia Refet com a deixa dels seus avantpassats (2). Veiem, doncs, com s'estableix una relació de pertinença entre el castell del Grealó, situat just a

l'extrem oest de la serra Grealó – La Força, coneguda popularment amb el nom de Serra Bonica. D'aquest castell tenim constància documental a l'instrument de compra del castell i terme d'Artesa de Segre per part d'Arnau Mir de Tost als comtes d'Urgell l'any 1038, document que hem esmentat al tractar el tema de les creus.

De l'antic castell avui en queden molt poques restes, les quals es complementen amb l'església romànica de Sant Miquel del Grealó. Actualment s'estan ultimant els tràmits per a l'aprovació de la restauració d'aquesta església (3).

Disposem de molt poca informació escrita sobre el lloc de Refet, tan sols algunes indicacions recuperades en bibliografies molt genèriques i en alguns apunts extrets del bisbat d'Urgell. En base a aquestes documentacions intentarem fer un recull cronològic de la seva evolució històrica, obviant per motius d'espai en aquest recull altres fets i anècdotes que configuren la història de Refet.

L'any 1657, el pare Narcís Camós va publicar un llibre sobre les advocacions marianes amb un apartat dedicat a la Mare de Déu de Refet, identificant-la com *“una imagen de la hermosa Paloma, Maria. Intitúlase de Refet por razón del lugar donde está”*.

El 8 de maig del 1716, en el llibre de visites pastorals del Bisbat d'Urgell s'hi escriu: *“Així mateix es troba una Ermita construïda i fundada en el terme de Seró, en la qual no es troba l'Ermità; l'altar és de Nostra Senyora de Refet, i està amb tota decència”*. A l'ermità el qualifica com a un home virtuos i que confessa i rep els sagraments, al menys, un cop al mes.

Durant els anys en que l'Abadia de Montserrat era propietària jurisdiccional d'Artesa de Segre i comarca, es varen construir moltes esglésies i se'n reformaren d'altres, romàniques, en les que alteraren les seves façanes i en alguns casos la seva distribució. A l'any 1.765 va ser el moment de modificar i ampliar l'ermita romànica de Refet. Al 1.858 s'hi construï la casa dels ermitans que s'afegia al conjunt. Des de llavors la casa va estar habitada per una família fins al 1973. Una visió detinguda de la disposició dels carreus de la façana actual de l'edifici ens permet apreciar les diferents reconstruccions i ampliacions a partir de l'epicentre medieval.

Josep Pijuan (4) ens indica que al voltant del 1860 varen tenir lloc uns fets desagradables, els quals es desconeixen, que obligaren a les autoritats eclesiàstiques a tancar el Santuari. En el “Llibre dels Decrets” n. 2 fol. 38 de l'Arxiu del Bisbat es llegeix literalment: *“atenent a les súpliques i bons propòsits de l'alcalde i veïns de Seró autoritza a obrir de nou el Santuari de Refet que havia caigut en interdicte”*.

Durant els fets del 1936 al 39 es va poder salvar la talla romànica gràcies als residents a la casa que canviaren la imatge de la Mare de Déu per una altra de Santa Llúcia que va acabar a la foguera. El 8 de setembre del 1940, coincidint amb la festivitat de les marededéus trobades, festa gran a Refet, es va fer la reposició de la imatge al Santuari.

Al 1986 s'hi instal·la una petita comunitat de monjos de la congregació de Nostra Senyora d'Esperança. Aquesta congregació, originària de Croixrault, França, va ser creada el primer d'octubre del 1966 per Henry-Marie Guilluy. Aquest monjo benedictí, mestre de novicis veia que hi havia vocacions que no podien reeixir degut a que el Vaticà no accepta ministres de la fe amb deficiències físiques. La seva petició

d'acceptar a l'orde persones amb aquesta situació fou rebutjada i, després de tres anys d'intentar-ho, aconseguí el permís per crear una congregació formada amb monjos que pateixen aquesta circumstància. Refet és la única casa a Catalunya de les 20 que té la congregació establerta, majoritàriament, a França.

A l'any 1989 s'inaugurava l'edifici de la hostatgeria construït per en Joan i Josep Savall Caelles, nebots del, aleshores, rector de Seró, Mn. Àngel Savall amb l'ajut del monjo de la comunitat, germà Hugo. La particularitat d'aquest edifici és que tots els carreus de la façana estan treballats amb gravats ornamentals (Fig. 4 – 5) presentant en més d'una cinquantena d'ells imatges religioses i laiques i noms i inicials que fan referència, segons comentaris del propi Mn. Àngel als constructors, amics i familiars. Probablement, d'aquí a 3 o 4000 anys, si queda algun vestigi d'aquestes pedres, algú es preguntarà quina significació tenien aquests gravats a la nostra època.

Advocacions

A l'interior de l'església hi destaca el cambril on s'hi venera la imatge romànica de la Mare de Déu de Refet (Fig. 6), protegida per una urna de seguretat i voltada per un gran retaule barroc realitzat a l'any 1876. Aquesta talla policromada de 60 centímetres d'alçada, durant la guerra restà en un amagatall al celler de la casa. Les humitats varen malmetre molt el seu estat i un cop recuperada es va restaurar empastant la fusta i repintant-la amb bona voluntat, però aquelles no eren mans especialitzades en la restauració d'obres d'art.

Al Santuari de Refet també s'hi venera la imatge de Santa Llúcia, amb molta devoció popular a la contrada i especialment en aquesta església, ja que va ser la imatge que es va sacrificar per salvar la talla romànica.

Finalment, cal fer esment de la imatge de Sant Peregrí, confessor, patró dels caminants que en aquest cas ens manifesta la condició de lloc de pas d'aquest indret, manifestació contrastada com ens comenta Josep Pijuan (4): *Tot l'any Refet és lloc de peregrinació de particulars i de famílies que van a buscar protecció o a complir promeses, a vegades acompanyades de sacerdots que hi presideixen la celebració Eucarística a intenció dels visitants. Testimoni d'aquesta peregrinació és la sala d'Exvots...*

Els patronatges i llur significació

La Mare de Déu de Refet és una verge trobada amb la llegenda freqüent en aquestes imatges en les que, tantes vegades com el pastoret de Can Vall de Seró se l'endua cap a l'església del poble, ella tornava al lloc on s'havia d'erigir la seva capella. Situat a un centenar de metres de l'església de Refet s'alça el pedró o oratori que indica el lloc on la Verge fou trobada (Fig. 7).

Els colors de la seva indumentària són el blau i el vermell. Hi trobem a faltar el blanc, potser per efecte de les diferents restauracions, perquè aquesta combinació cromàtica comuna en aquestes imatges, s'aplicava amb la següent seqüència, en primer lloc el blau, simbolitzant la foscor de la nit, la mort dins d'un cicle que renaixia amb el blanc

per acabar purificant-se amb el foc representat per el color el vermell. Finalment els guarniments i dibuixos daurats eren símbol de la perfecció iniciadora.

La imatge té la mà dreta tancada amb una obertura on, originalment, havia de sustentar algun objecte que malauradament desconeixem. En funció del motiu sustentat amb aquesta mà es podria obtenir més informació sobre la significació d'aquesta Mare de Déu.

La llegenda de la troballa, els colors del vestit, el subjectament previst a la mà dreta són trets indicadors de que la Mare de Déu de Refet pot ésser, malgrat el color actual com en molts altres casos, una Verge Negra. Cal recordar que fins al s. X – XI, el culte cristià no contemplava una imatge femenina per a la seva adoració. És en aquesta època en que a partir de l'evolució dels ritus ancestrals fonamentats en la veneració a la Deessa Mare, aquesta esdevé la figura de la Mare de Déu representada amb el color negre de la pell, com en moltes altres icones que han evolucionat dels rituals de culte al camp i a la terra representats per la Deessa.

Fora del Santuari de Refet, però en llocs estretament vinculats a ell, tenim representada la figura de Sant Miquel. El trobem dedicat a l'antiga església del castell del Grealó. Dins l'actual nucli urbà de Seró també hi existí una església romànica, de la qual, les seves darreres restes es van acabar d'enderrocar poc després d'acabada la guerra, havent-hi en el seu lloc un pedró dedicat al Sant que commemora aquesta antiga església; actualment resta la seva presència a l'església parroquial de Seró amb una imatge donada pel Sr. Miquel Ganyet, d'aquesta població.

Sant Miquel i Santa Llúcia, venerada al Santuari de Refet, solen estar presents en zones on antigament hi havia hagut un culte important a la Deessa Mare.

Refet està ubicat en un espai de pas entre la plana i la muntanya a la vessant dreta del riu Senill, per on hi passava en l'època medieval l'anomenat camí de les Andorranes. Per aquesta via de comunicació baixava tot el bestiar dels Pirineus cap a la plana, fent parada a la partida anomenada, en aquell temps, dels Quadrols, a la vessant de llevant del Castellot d'Artesa de Segre, prop de la Vila Vella on encara s'hi poden observar restes dels antics corrals (5).

La pròpia església està situada en una cruïlla on hi conflueixen dos camins, el que des de Colldelrat, porta fins a el Gos i Ponts i el del Tossal, que passant per la Força, mena a Seró, partida a la qual pertany Refet.

No és estrany, doncs, que un dels sants venerats a l'actual monestir fos Sant Peregrí. Cal tenir en compte que a més d'un petit altar a l'església parroquial de Seró dedicat a Sant Jaume, també a la partida de Seró, hi ha la masia de Tancalaporta amb una capella dedicada a aquest Sant, el qual és referència fonamental en el món del pelegrinatge.

Celebració de festivitats

Com és preceptiu en la dinàmica religiosa, Refet també té les seves festivitats, molt celebrades amb la concurrència de gent de tota la comarca. La primera de les festes principals és l'Aplec del primer de maig, que fins el 1970 se celebrava el dilluns de

Pasqua i era el gran Aplec de tota la comarca. Aquesta trobada s'iniciava amb una processó encapçalada amb els cants i el ball dels cascavells, aplegant-se la gent a la creu de terme, situada a 100 metres del monestir i anant en seguici fins la porta del Santuari. Aquesta tradició es va perdre l'any 1923. Actualment s'està intentant recuperar.

Una segona celebració important és la del 8 de setembre, el dia de les marededús trobades. No fa gaires anys aquesta festivitat coincidia amb la Festa Major de Seró, població que té el patronatge de la Mare de Déu de Refet. Avui per motius de calendari turístic-vacacional la festa major de Seró s'ha passat al tercer cap de setmana d'agost.

El dia 12 d'octubre es festeja la ofrena dels fruits de la terra després de la collita. Tancant el calendari d'actes la trobada que es fa el 13 de desembre amb motiu de la diada de Santa Llúcia.

Tradició

Veiem que fora de les celebracions onomàstiques s'hi destaquen dues festes que tenen un especial relleu en la tradició a Refet. La primera, l'aplec del Maig, és una exaltació a la primavera, al renaixement del cicle evolutiu de la terra. A més, antigament aquesta festa s'obria i es tancava amb el ball dels Cascavells. L'altre festa significativa és el 12 d'octubre quan els pobladors de la comarca porten al santuari, com a agraïment a la Verge, l'ofrena dels fruits de la seva collita i de la seva producció ramadera. És, en aquest cas, un gest de simbolització que expressa que la natura ha seguit el seu curs, que ha donat els seus fruits, empentant l'arrelament cultural a menar al ritual de la ofrena que expressa l'agraïment.

En el context religiós de Refet ha jugat un paper molt important l'alzina mil·lenària, avui desapareguda, situada a una cinquantena de metres del Santuari. A l'ombra d'aquesta alzina hi descansava el cavaller Arnau Mir de Tost entre les batalles contra els musulmans al Mascançà (5). Aquest impressionant arbre va ser tallat en una data, per ara incerta, entre l'any 1970 i 1980; en Josep Lladonosa a la seva Història d'Artesa de Segre es lamenta dient: *el seu enderroc fou una llàstima, perquè troncs i arrels com aquelles havien vist nàixer la nostra Catalunya*.

Arribats a aquest punt cal fer una aturada a la simbologia de l'arbre, entenent-lo com a representació de l'element que connecta lo terrenal amb lo diví, essent les seves arrels que penetren a l'interior de la terra, la via que a través del tronc enlaira amb les seves branques una permanent ascensió cap al cel. Els arbres, especialment les alzines, han tingut un fort component d'espiritualitat. En diversos passatges bíblics s'esmenta l'alzina com a lloc senyalitzador i d'aixopluc espiritual. A les cultures antigues, especialment a les indoeuropees els arbres en general i, de forma molt concreta els roures i les alzines han jugat un paper fonamental en la seva espiritualitat, agafant especial significació el culte que professaven els celtas a l'alzina, el seu arbre sagrat, del que els druides obtenien la planta paràsita que arrela en els seus troncs i branques, el bresc, element essencial en l'elaboració de pocions màgiques i unguents.

Al voltant de les grans alzines se celebraven rituals i balls en rotllana que representaven la roda de les estacions i el renaixement de la força vital de la Natura. A Refet hem

tingut constància d'almenys l'alzina mil·lenària esmentada, però de ben segur que al llarg dels temps, en els boscos que l'envolten, hauran estat molts els arbres significatius.

Lligant la relació entre el culte als arbres i els rituals antics al seu redós no podem deixar d'interessar-nos pel ball dels Cascavells que d'entre els seus passos també inclou la rotllana. Aquest ball que s'ha popularitzat en indrets com Aiguafreda, l'Ametlla de Merola, Cardona, Sant Mateu del Bages, Terrassa, Agramunt, Lleida, Seró... té una tradició documentada des del s. XVI i segons Joan Amades, com veurem més endavant, és una evolució que arrenca del ball de bastons. Les dues danses eren ballades exclusivament per homes i estan estructurades en grups de dansaires múltiples de 4 (8, 12 o 16), els balladors d'aquestes dues danses portaven la mateixa indumentària i era característic el farciment de cascavells cosits als camals.

Sobre el ball de Bastons en Joan Amades escriu *“Hom creu que els cascavells, campanetes i altres elements sonors o sorollosos que adornen els vestits dels dansaires [...] tenen caràcter d'amulet; per tant, en termes generals, hom pot suposar que els balls representatius de cascavells i bastons, reconeixen l'origen màgic o religiós, de cultes molt reculats i de concepcions molt allunyades del sentit actual...”*

Esteve Cruanyes i Robert Rovira, en el seu treball anomenat “La dansa més antiga de les danses” escriuen que Jordi Bertran (6) destria, segons diversos autors, l'origen del ball de bastons en tres hipòtesis: la neolítica-Edat del Bronze, la íbero-celta i la greco-romana. Relacionant la primera teoria, l'autor ens diu que té un significat marcadament agrícola, a causa de l'aparició d'aquest fet i la tendència sedentària de les tribus que s'anaven formant, i que el seu punt de partida podria predominar un caràcter guerrer.

M'he quedat amb aquesta primera proposta perquè ens és afí a la datació cultural que ens indica Pérez Conill en la seva part d'aquest treball, no creient-me autoritzat per descartar les altres dues.

Joan Bellmunt (7) fent referència a un escrit de Pau Vila sobre la riquesa forestal de Catalunya, ens dona notícia de que a la magnífica i acollidora alzina de Refet s'aplegaven les famílies per concertar-hi els prometatges. Hem trobat la mateixa funció al Bosc Sagrat de la Sainte-Baume, situada a la Provença, França. Diu la tradició que en aquest indret francès hi va viure Maria Magdalena i al peu d'una alzina, els habitants del lloc, també celebren un complex ritual de prometatge. Creiem doncs que aquesta tradició tampoc és un fet aïllat refermant el pensament de que l'alzina en tant que arbre sagrat i que a més és una espècie que viu molts anys, havia d'exercir una influència de sacralització, ferma i perpetuïtat en les relacions matrimonials.

Conclusions

A la vista d'aquest estudi sobre el lloc de Refet, veiem que aquest espai d'espiritualitat que en els temps recents ha culminat amb l'establiment de la comunitat benedictina al Monestir, va més enllà del seu passat històric cristià establert després de la reconquesta, del que la talla romànica ens certifica aquesta cronologia.

La gran concentració de creus, actualment prop de 40 inventariades, i sobretot la Roca de Refet que ens reflecteix la visió d'un element important de culte, potser un altar, potser una roca on s'hi realitzaven rituals sagrats, entenem que espresen que la religiositat està arrelada des de molt antic. Considerant la presència de cultures antigues, bàsicament pertanyents a l'Edat del Bronze i fins i tot anteriors, segons ens indica Pérez Conill a la primera part d'aquest treball conjunt, podem entendre que l'actual Santuari de Refet parteix de l'antiga ermita de l'Edat Mitjana arrelada en cultes ancestrals. Això ens confirmaria la visió de religiositat al llarg dels temps explicitada a través dels gravats cupuliformes i cruciformes presentats a la segona part del treball per Miquel Torres i complementats a l'inici d'aquesta tercera part.

Pel que respecta a les imatges cristianes, a més de Santa Llúcia venerada al propi Santuari de Refet, tenim a Sant Miquel present en tres esglésies que formen un triangle on, al seu interior, hi ha Refet. Aquestes esglésies són, o eren, l'antiga església romànica del castell del Grealó, ja indicada en aquest treball, l'església de Sant Miquel de la Força, també en ruïnes i la desapareguda església de Sant Miquel de Seró, anteriorment esmentada. Totes elles eren construccions romàniques situades en llocs elevats com habitualment estan les esglésies que tenen aquesta advocació. Aquest fet ens referma, encara més l'encerclament de l'espai "Refet" com a lloc especialment vinculat a les antigues creences religioses basades en la Mare Terra.

Veiem, doncs, que les diverses advocacions tenen una relació directa amb els antics cultes que evolucionen de les antigues creences basades en la Deessa Mare, la qual, com a Ens del Tot, regna des de l'essència de la terra manifestant-se en la pròpia natura i en els seus elements que emergeixen de l'interior de la crosta terrestre. Les esmentades veneracions santorals, Sant Miquel i Santa Llúcia, tenen en comú que, generalment, la seva ubicació està situada en zones on tradicionalment hi havia el culte a la Deessa, com en el cas de la possible Verge Negra esdevinguda avui la Mare de Déu de Refet.

També la peregrinació es reflecteix en una de les advocacions del Santuari, Sant Pelegrí. Ja ens comenta Josep Pijuan que tradicionalment aquest lloc ha estat un punt important de pelegrinatge. A Seró, terme on pertany Refet, ens consten un altar a l'església parroquial i l'ermita de Tancalaporta dedicats a Sant Jaume, el que ens reforça la visió de que aquesta havia de ser una zona de tradició pelegrina. Una possible manifestació d'aquesta condició de lloc de pelegrinatge la poden indicar la concentració d'elements de culte i ritual manifestats en l'altar amb cruciforme i cupuliformes descrit per Miquel Torres en el seu treball; la roca de Refet que hem presentat a l'inici d'aquesta part del treball on a més de la seva riquesa en els gravats insculpits, està complementada amb altres cruciformes i cupuliformes al seu redós; en el pedró o oratori de la Mare de Déu, que indica el punt on es va trobar la imatge i del que a molts pocs metres de distància Torres també ens descriu una roca que presenta una combinació de grans cupuliformes combinats amb altres de petit tamany dos d'ells en *haltier* i, també, en un altre àmbit, l'alzina mil·lenària i els rituals que s'hi celebraven.

El ball dels Cascavells també és un element important a considerar ja que com hem vist, segons ens indiquen diversos autors, sembla que és una dansa amb orígens que poden abraçar la prehistòria. Aquesta dansa ballada exclusivament per homes té el seu equivalent femení en el Ball Rodó, dansa tradicional a Artesa de Segre que ballaven les dones mentre feinejaven a l'era o al safareig des de Sant Antoni a Carnestoltes:

D'aquest ball, Joan Amades ens diu: "*L'etnografia opina que són les restes dels ritus de la fecunditat i de protecció i preservació col·lectiva de la tribu i de clan en general*".

Les festes de celebració de l'inici de la primavera, manifestada en aquest cas per l'Aplec que es celebra el maig, així com la festa d'agraïment després de la collita ens refermen la concepció de que la tradició popular arrenca dels rituals ancestrals on la Deessa Mare té el paper protagonista.

Tot plegat són motius per a la reflexió amb els que, a més de la visió de la història documentada, hem intentat aportar el recull de coincidències, manifestacions i paral·lelismes amb altres indrets que ens fan pensar que Refet no és un lloc corrent, que té quelcom d'especial i aquest quelcom arrenca de temps molt antics.

Agraïments

Per concloure em veig necessitat a agrair, en primer lloc, als membres de l'Associació Cultural la Roureda, Jordi Trullols i Rafel Gomà, la confiança depositada per que fes la presentació de la comunicació sobre el Museu del Montsec d'Artesa de Segre en aquesta Jornada. A ells els dec la possibilitat d'haver pogut contactar amb els companys que hem format de l'equip per treballar aquest Refet: Tema obert.

També em cal donar les gràcies al monjos de Refet, especialment a Mn. Jaume Armengol i al prior de la comunitat, el germà Arnau Julià, per donar-me tantes facilitats i ajuda incondicionalment en aquests darrers anys que he estat interessant-me per aquest privilegiat espai de pau i espiritualitat

No seria just deixar de reconèixer als companys Jordi Pérez Conill i Miquel Torres, els coneixements que m'han aportat i l'agradable experiència que ha estat compartir el treball materialitzat en aquestes pàgines.

Finalment, i de manera molt especial, he d'agrair a Josep M. Miró Rosinach la inoblidable tarda que varem passar a Refet en companyia de la seva esposa i de Miquel Torres, valorant els diferents cupuliformes i cruciformes, i concretament la Roca de Refet que va trobar força interessant. Les seves explicacions planeres i a la vegada plenes de contingut i la seva il·lusió a l'hora de transmetre els seus coneixements, em creen la necessitat de dedicar-li, per la seva humanitat i per tot el que representa en el món de l'arqueologia, la troballa de la Roca de Refet.

Notes:

- (1) Joan Coromines. **Onomasticon Cataloniae**. Volum V. 1996.
- (2) Barrault, 1988-89 vol. IX doc. 1431, pàg. 23. **Catalunya Romànica**. Vol. XVII. La Noguera. 1994.
- (3) **El recinte històric del Grealó**. Revista la Palanca núm. 256. Juliol 2003.
- (4) Josep Pijuan. **Seró, un poble amb història**. 1992.
- (5) Josep Lladonosa i Pujol. **Història d'Artesa de Segre i la seva comarca**. 1990.
- (6) Jordi Bertran. **El Ball de Bastons a Tarragona**. 1990.
- (7) Joan Bellmunt i Figueras. **Devocions Populars Marianes**. 2000.

Bibliografia complementària:

Amades, Joan. **Costumari Català**. 1950.

Bellmunt, Joan. **Festes i tradicions de la Noguera**. 1994.

Canyelles, Ramon I. **Refet**. Revista la Palanca núms. 252 – 253. Març – Abril 2003.

Canyelles. Ramon I. **Nous gravats rupestres a Refet**. Revista la Palanca núm. 269. Agost 2004

Català i Roca, Pere. **Els castells Catalans**. Vol. VI. 1979.

Gavin, Josep M.. **Inventari d'esglésies. Noguera**. Vol. 12. 1982.

Serra, Valerí. **Calendari Folklòric de l'Urgell**. 1914.